

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.ВЕРМЕНИЧ*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ, РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті зроблено спробу теоретико-методологічного аналізу інформаційного масиву про систему державного терору у СРСР на прикладі серії книг «Реабілітовані історією». Автор пропонує власні роздуми щодо феномену сталінізму і сутності його репресивної політики, фокусуючи увагу на механізмах соціальної інженерії й етнічної селекції, що зрештою призвели до девальвації цінності людського життя та мільйонних жертв.

Реалізація науково-документального проекту – серії книг «Реабілітовані історією» – входить у вирішальну фазу. Масштаб зробленого зусиллями тисяч ентузіастів вражає. Узагальнені наукові розвідки про політичні репресії в територіальному зрізі – по областях – у хронологічних межах від 1918 до 1980-х рр. базуються на величезній кількості введених в обіг (і повністю чи частково тут же опублікованих) архівних документів, спогадів, науково-публіцистичних нарисів, а увінчує цю роботу наведення персональних відомостей про сотні тисяч громадян, які зазнали політичних репресій. Замислена як 27-томна серія, вона за рахунок видання кожного тому у 2–5 частинах тяжіє до фактичного оформлення у вигляді близько 100 величезних (обсягом у 60–80 і більше друкованих аркушів) фоліантів. Останній термін вживаємо не заради метафоричності – адже серія являє собою страшний, кривавий літопис подій ХХ ст. та мартиролог жертв, який зберігатиме свою наукову цінність і довідкову вартість не одне десятиріччя.

Не можна, однак, не помічати величезної дистанції, що утворилася між нагромадженням емпіричного матеріалу про державний терор у радянській Україні та його теоретико-методологічним осмисленням. Це, зокрема, засвідчила проведена в березні 2012 р. конференція «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації». Із-поміж понад 40 заявлених виступів лише кілька претендували на рівень узагальнення бодай у регіональному вимірі. Зрозуміло, що допоки величезну роботу не завершено, підбивати її підсумки зарано. Проте обсяг додатково введеної в науковий обіг інформації спонукує до роздумів про необхідність зважених, збалансованих

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.

оцінок справжньої гуманітарної катастрофи, яка спіткала величезну країну менш ніж за чверть століття після того, як вона проголосила курс на побудову комунізму. Як могло статися, що авангардистська риторика привела в дію, використовуючи образне порівняння А.Тойнбі, «самовбивчу невгамовність меча», котрий, скуштувавши крові, уже не міг «іржавіти в піхвах». Чи й справді пролита кров пробуджує нестримні апетити примітивного демона насильства, якого даремно виганяти у двері, адже він знову повертається через вікно?¹

Здається, що в Україні саме тепер, на завершальній стадії роботи над документальною серією, час зайнятися узагальненням величезного масиву інформації про систему державного терору у СРСР, щоб зрештою дати осмислену відповідь на запитання: що це було? Найлегше списати мільйони жертв і скалічених доль на рахунок гегемоністських устремлінь правлячої більшовицької верхівки, непрофесіоналізму управлінців, шизофренії Й.Сталіна чи надмірної запопадливості органів держбезпеки на місцях. Важливіше, як нам уявляється, подивитися на проблему репресій ширше – у контексті популярних у сучасній соціогуманітаристиці концепцій «path dependence», «ефекту колії» і т.п. Чи був освячений авторитетом держави терор випадковим «вибухом ненависті», проявом своєрідного садомазохізму невпевненого у собі режиму, чи це був якоюсь мірою закономірний наслідок тих тектонічних збурень, через які пройшли люди, втягнуті у вир революції та громадянської війни? Чи був масовий державний терор примхою правлячої верхівки, чи це був результат ідентифікаційної кризи, спричиненої невідповідністю декларацій про «загальне ошасливлення» і дій у напрямі селекції й сегрегації? Можна сформулювати питання ще ширше – чому утопічні соціальні побудови, здійснювані в контексті щирого, здавалося б, захоплення ідеями революціонізму, за перших же спроб реалізації вироджуються у систему масового насильства й політичних репресій?

Гострі дискусії з цих питань на пострадянському просторі й поза його межами відбуваються уже понад чверть століття. Пройдено величезний шлях від суто емоційних оцінок напівпубліцистичних нарисів на кшталт тих, що були зібрані у книгах «Осмыслить культ Сталина» («Осмыслить культ Сталина», Москва, 1989 р.), «Історія і сталінізм» («История и сталинизм», Москва, 1991 р.) та інших, до серйозної наукової аналітики; один лише перелік ґрунтовних видань на теми сталінізму навряд чи можна було б умістити у журнальний формат. Нещодавно в Російській Федерації завершено монументальний науково-дослідницький проект «Історія сталінізму». У його рамках упродовж 2008–2010 рр. здійснено переклад і видання 100 кращих книг російських та зарубіжних авторів із відповідної тематики². Однак і цей масштабний проект навряд чи допоможе знайти задовільну відповідь на сакраментальне питання: чому під гучні запевнення про конструювання нової соціальної реальності й нових ціннісних систем правляча комуністична партія обрала страхітливий терор проти власного народу ключовим інструментом соціальної інженерії, і чому за цим же лекалом проводилися масові кампанії людиновинищення на підконтрольному Радянському Союзові просторі

¹ Тойнбі А.Дж. Постигание истории: Избранное. – Москва, 2001. – С.466–468.

² Научно-издательский проект Фонда первого Президента России Б.Н.Ельцина и издательства «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) «История сталинизма». – Москва, 2009.

Східної Європи. І головне – як відбувалося дивовижне суміщення притягальних для масової свідомості ідеологем братства, рівності, інтернаціоналізму з всепроникною системою тотального насильства і сваволі?

Примітна особливість радянського часу полягала в тому, що розквіт більшовицької демагогії, освяченої авторитетом марксизму, припав на час апогею репресивних дій влади – Великого терору 1930-х рр. Неймовірно, але факт – у теоретичному освяченні насильства Й.Сталіну та його приспівникам удавалося вправно використовувати як консервативно-охоронні настрої мас, так і механізми революційної екзальтації. Підтримуваний усією системою більшовицької пропаганди образ країни як «обложеної фортеці», в якій «окопалися» тисячі «диверсантів, шкідників та інших ворогів народу», мав доволі великий резерв впливу на масову свідомість. Саме цьому «мобілізаційному підданству» із крикливою «народною» підтримкою найжахливіших злочинів влади найважче знайти пояснення дослідникам масового державного терору.

У більшості студій на теми сталінізму широкомасштабний терор розглядається як соціальна патологія, дивовижний феномен, який не піддається раціональним тлумаченням. Якщо ж пояснення все ж відшукуються, вони вибудовуються або у площині органічно притаманної напівлегітимній владі ставці на насильство й «надзвичайщину» (функціональний підхід), або в настільки гострій боротьбі між владою й опозицією, яка стирала грані між довірою та недовірою, лояльністю і пристосуванством, катами й жертвами (політичний підхід). Не бракує й зовсім простих пояснень: прагнучи до встановлення особистої влади, Й.Сталін, мовляв, розглядав терор як ефективний засіб боротьби проти інакомислення й соціальної профілактики.

У всіх цих витлумаченнях можна відшукати своєрідну логіку й раціональні зерна. Але надто рідко зустрічаємо в них поправку на особливий, із виразними ознаками постійного страху й екзальтації «обраних», стан суспільної свідомості, і сформовану на цій основі «ідентичність пристосування». В її основі – самопочуття людини й соціуму, сформоване існуванням упродовж десятиріч в атмосфері жорстоких соціальних експериментів, де цінність окремого людського життя не мала ані найменшого значення (або й штучно перетворювалася на антицінність, якої варто якнайшвидше позбутися). Верхівка правлячої комуністичної партії легко піддалася ілюзіям щодо майже безмежних можливостей конструювання нової соціальної реальності у великій державі з невисоким рівнем економічного розвитку. Ставка на впорядкування, гомогенізацію й раціоналізацію соціального простору стала альфою та омегою її дій, неминуче затиснутих у лещата протистояння ненависному «буржуазному Заходу», «капіталізму», «імперіалізму». Відтак із самого початку вона взяла курс на тотальний контроль та придушення у зародку тих соціальних і національних суперечностей, які уявлялися їй небезпечними.

Ключ до розгадки феномену сталінізму можна відшукати у вже згаданого А.Тойнбі, через аналіз його формули «виклику – і – відповіді». Історія знає безліч ситуацій, коли еліти опиняються безпорадними перед черговим викликом, але, відчуваючи своє безсилля, усе ж не бажають залишати поле битви; більше того, у такі ключові моменти вони небачено активізуються, щоб

утримати своє становище й привілеї грубою силою. А тим часом нові виклики заганяють соціум у стан духовної війни. І тоді меч, який уже пізнав смак крові, стає «самовбивчо невгамовним». А ось і пряме застереження А.Тойнбі щодо історичної долі експериментів, подібних більшовицьким: «Якщо марксистська версія гегельянства втримає свої позиції – або в екуменічному масштабі, або в більш обмеженому різновиді в Радянському Союзі, – можна припустити, що «червона нитка», яка вже пролягла від Гегеля через Маркса до Леніна, буде продовжена їхніми нащадками в таких формах, що батьки комуністичної ідеї навряд чи впізнали б своє вчення, якби їм удалось знову відвідати землю і подивитися на результати власної праці»³.

Ніщо в історії не проходить безслідно. Можна по-різному ставитися до поглядів і висновків дослідника «радянської цивілізації» С.Кара-Мурзи, але в одному він безумовно має рацію: почавши одного разу криваві репресії, важко перервати цей процес, поки він не пройде свою кульмінацію. Білий і червоний терор, громадянська війна, жорстоке придушення селянських хвилювань у 1921 р., розстріли священників, розкуркулення й колективізація, страшний голод 1933 р. – усе це нагромаджувало у суспільстві величезний «потенціал помсти». Цей потенціал прорвався, як тільки громадянська війна (у стертих, зім'ятій формі) перемістилася всередину самої правлячої партії. Розкол у ній був неминучим, бо не могли мирно співіснувати глобалістський проект зі ставкою на світову революцію і державний російський («побудова соціалізму в одній країні»). Відмітною рисою сталінських репресій було те, що вони були породженням не стільки тоталітаризму, скільки общинної, архаїчної демократії. Община «легко вірить у змови і таємну силу чужаків, ворогів народу». Коли напад такої ненависті, що має властивості епідемії, оволодіває нею, горять вогнища усіяких відьом. Проїшла через них і Європа, але там це сталося раніше⁴.

Отже, щоби розібратися у суті проблеми, треба частіше звертатися до аналізу історичного досвіду – і нашого, і європейського. Заслуга авторського колективу серії «Реабілітовані історією» полягає в тому, що він зумів поставити проблему насильства і репресій у СРСР у контекст загальної кризи людської цивілізації, яка призвела спочатку до Першої світової війни, а через породжені нею нові проблеми – і до повалення самодержавства та наступного захоплення влади більшовиками. Їхня фанатична віра в месіанську ідею побудови комуністичного суспільства відразу ж наштовхнулася на шалений спротив, унаслідок якого влада змушена була уже у грудні 1917 р. створити ВНК. Автори тому «Вінницька область» не далекі від істини, коли характеризують Всеросійську надзвичайну комісію як прообраз радянської таємної політичної поліції⁵.

Утім, якщо бачити в діях більшовицької верхівки лише злий умисел, намагання придушувати й карати, навряд чи вдасться наблизитися до

³ Тойнби А.Дж. Постигание истории. – С.415.

⁴ Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация: От начала до Великой Победы. – Х., 2007. – С.509–511.

⁵ Реабілітовані історією: Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця, 2006. – С.10.

розуміння сутності тих метаморфоз, які відбулися на просторі колишньої Російської імперії після 1917 р. Значно продуктивніше простежувати внутрішню логіку утопічних, а тому приречених на небуття, концепцій соціального конструктивізму. Більшовицькі вожді керувалися оманливими надіями на майже необмежені можливості раціонального вибору – у тих параметрах, який був заданий ще ідеями Просвітництва і Французької революції. Уважалось, що індустріальне суспільство без соціальних суперечностей можна збудувати за допомогою мобілізаційної ідеології й всеохоплюючого соціального контролю. Завдання створення на такій основі нової системи цінностей, а зрештою і «нової людини», уявлялися нескладними – варто лише відмовитися від «буржуазного об'єктивізму» в аналізі соціальної ситуації, зруйнувати наявний класовий поділ, установити систему жорсткого ідеологічного диктату.

Революція й тривала громадянська війна докорінно зруйнували створюваний століттями пласт соціальної ієрархії, поставивши його з ніг на голову («хто був ніким, той став усім»). Лінії розмежувань пройшли через соціальні страти, професійні осередки, сім'ї; значна частина мислячої еліти була знищена або опинилася за межами країни. Доки прокламовані ідеї щодо майже необмежених можливостей соціального конструювання ще зберігали свою притягальність бодай у середовищі «нової контреліти», могло йтися про створення нової ціннісної системи, здатної примирити соціум із диктатурою однієї партії. Але вже нетривале повернення на рейки непу зруйнувало ілюзії одних та обнадіювало інших, більш ініціативних і підприємливих. Воно ж наочно проілюструвало невпевненість влади у своїх можливостях, хиткість та непослідовність її ініціатив. Затиснута у вузьких лещатах обмеженого вибору (між продовженням «наступу» і подальшим «відступом»), деморалізована гострими внутріпартійними незгодами верхівка обрала, здається, найгіршу з можливих альтернатив: зробила ставку на селекцію й інформаційну сегрегацію. Власне, у цих її діях і варто бачити «початок кінця» радянської системи. Інформаційна закритість системи призвела до того, що коли її таємниці було, нарешті, відкрито (у період правління М.Горбачова), це призвело до «інформаційного шоку» суспільства, його драматичного розколу відносно історії країни і, врешті-решт, стало одним із визначних факторів краху легітимності радянської держави⁶.

Одержавлення й централізація економіки у СРСР парадоксальним чином відтворювали традиційну для Росії квазістанову ієрархію соціальних верств, яка вибудовувалася в руслі позбавлення доступу до державної розподільчої системи тих, кого влада відносила до «антирадянських елементів» або «неблагонадійних». Позбавленими елементарних умов існування і громадянських прав («позбавленнями») виявилися саме ті суспільні страти, які володіли професійними навичками та мали належну освіту. Натомість ставка була зроблена на декласованих маргіналів, аж до люмпенів. Це відродило, поки що в латентній, прихованій формі, ті розподільчі лінії, які спонтанно сформувалися у ході громадянської війни.

⁶ Медушевский А.Н. Сталинизм как модель социального конструирования: К завершению научно-издательского проекта // Российская история. – 2010. – №6. – С.9.

Якби відверті соціальні утопії було запропоновано суспільству в умовах мирного часу, вони були б негайно відкинуті й забуті. Але жахливі кровопролиття громадянської війни, тотальні дефіцити, переміщення в нелюдських умовах величезних мас людинності зробили свою справу – люди звикли задовольнятися мінімумом благ і сподіватися хіба що на диво. Вони раділи будь-яким ознакам порядку у соціальному хаосі і готові були прийняти на віру будь-яку стратегію виживання. Апатія й соціальний інфантилізм мас допомогли правлячій партії конвертувати утопічну ідею соціальної рівності й справедливості в настрої очікування «загального ошчасливлення». Допомогло їй і те, що конкуруючі еліти були у своїй масі винищені або витіснені поза межі держави, а прошарки соціальних «низів» і люмпенства готові були служити владі бодай за ті подачки, якими вона купувала їхню лояльність. Неп, хоч і був короточасним експериментом, теж сприяв поліпшенню іміджу «нормальності», від якої в умовах воєнного комунізму люди відвикли.

Зрештою на цій основі склався феномен «придушеного» суспільства і безпорадної, несконсолідованої влади, яка могла спиратися лише на систему розгалуженого насильства, доносів, провокацій. Звідси конспірологічна логіка системи, режим секретності, усесильність цензури (існування якої на офіційному рівні заперечувалося), спеціальні режими для різних категорій населення, міст, підприємств тощо.

Повсюдно насаджувана режимність діяла на шкоду самій владі, яка в намаганні замаскувати сутність власної соціальної інженерії свідомо відмовилася від традиційної системи обліку й достовірної статистики. Вона не мала уявлення про справжні суспільні процеси і змушена була користуватися тією явно недостовірною інформацією, що її постачали спецслужби. Відмовившись від опори на науку (яка була оголошена зараженою «буржуазним об'єктивізмом»), правляча партія стала на шлях украй суперечливого експериментаторства (яке особливо наочно виявлялося у ставленні до розв'язання «національного питання»).

За алгоритмом проб і помилок вона діяла й у соціальній сфері, узаконивши паспортну систему та інститут прописки, міцно прив'язавши селянина до колгоспу, а жителя міста – до місця проживання через централізоване надання житла. Зрештою сталося те, що мало статися – однією з головних опор влади виявилися позбавлені тривких соціальних зв'язків маргінальні елементи. Їх найлегше було вписати в мережеві структури секретних комунікацій, і вони ревно (аж поки самі не ставали жертвами) виконували функції сексотів, донощиків, катів. Саме завдяки деморалізації значної частини соціуму система масових репресій стала справді всеосяжною.

Томи серії «Реабілітовані історією» дають яскраве уявлення про те, як повсюдно утверджувалася своєрідна мова самопрезентації, «новояз», покликаний маскувати суть державного терору. Суспільству постійно нав'язувалася ідея серйозної небезпеки, що виходить від «сил контрреволюції» – самим Й.Сталіним вона була вкладена, зокрема, у тезу «Україну можемо втратити»⁷. Звідси постійне нагнітання підозр щодо «впровадження у заможні верстви селянства

⁷ З листа Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 вересня 1932 р. // Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн.1. – Хмельницький, 2008. – С.283.

ідей дрібнобуржуазної державності», твердження про «засміченість» державного апарату контрреволюційними елементами всіх відтінків. До якого ступеня маразму доходили інколи у своїй запопадливості перед владою представники органів держбезпеки, можна судити на підставі доповідної записки начальника Вінницького облівдділу ДПУ (березень 1932 р.). Лякаючи себе й партійні інстанції примарою «загального збройного повстання» з початком весни, він мало не в кожному селі виявляв «накопичення повстанського й контрреволюційного елемента», «повстанські угруповання», «контрреволюційні повстанські організації». При цьому відверто заявляв, що єдиним засобом «перешкодити дальшому зростанню повстанства» вважає масову операцію з ліквідації повстанських організацій і груп по всій Вінниччині⁸. Природно, що відповідні заходи не забарилися. На осінь в області «вичистили» сотні вчителів, десятки лікарів та агрономів, що змусило місцеве керівництво сигналізувати С.Косіору про «катастрофічне становище з учителями й лікарями» і просити про компенсацію втрат⁹.

Проблема опору державному терору – одна з найскладніших для дослідників. Якщо орієнтуватися на дані органів державної безпеки (подібні до щойно наведених), то рівень протестної активності вимальовується як доволі високий. Але в основному вона була вербальною – на рівні поодиноких заяв. Загалом же явна гуманітарна катастрофа серйозного опору у суспільстві не викликала. Зарубіжні дослідники «повсякденного сталінізму» головну причину цього вбачають у тому, що влада, експлуатуючи низькі інстинкти мас і соціальний інфантилізм, створила тип особи, нездатної до організованого протесту. За Ш. Фіцпатриком, «*homo sovieticus* смикав за потрібні ниточки, перевіряв різні махінації, погоджав, нахлібничав, викрикував гасла і т.д., і т.п. Але насамперед він боровся за виживання»¹⁰.

Констатація слушна, але як пояснювальна схема недостатня. Значно далі в пошуках справжніх причин слабкої реакції соціуму на репресії пішли автори вже згаданого російського науково-видавничого проекту «Історія сталінізму». Відповіді на це та інші складні питання радянської історії вони відшукують у руслі когнітивно-інформаційного методу, шляхом аналізу встановленого у СРСР максимального контролю над інформацією як інструмента соціальної селекції й цілеспрямованого маніпулювання свідомістю через аналіз конфліктів адаптації та пристосування. Індивід у радянській системі був поставлений перед дилемою: прийняти нав'язувані згори правила гри в ім'я виживання чи протестувати. Іншого було не дано, тому що державний терор здебільшого був превентивним, залякуючим, і атмосфера страху пронизувала все суспільство згори донизу.

У пояснювальних схемах варто брати до уваги й обставину, про яку пишуть нечасто: дієвість і цілеспрямованість використовуваних владою пропагандистських засобів. Механізми селекції з поділом на «своїх» та «ворогів народу»

⁸ Там само. – С.267–282.

⁹ Там само. – С.284.

¹⁰ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история советской России в 30-е годы: город. – Москва, 2008. – С.272.

діяли безвідмовно. Ті, хто потрапляв у коло «правовірних», дорожили цим статусом і підігравали владі в її починаннях. Російські фахівці навіть ввели в обіг термін «владопопуляція» – для характеристики народу, який, підтримуючи владу, продемонстрував «небачену» жорстокість щодо себе самого¹¹.

Встановлена владою система тотального контролю над усіма можливими каналами поширення інформації і блокування нею навіть неформальних шляхів її трансляції шляхом інформаційної сегрегації суспільства не тільки створили у масовій свідомості ефект нерозрізнення реальності й ілюзії, але й зумовили феномен «революційної екзальтації». Вдало підібрані ідеологічні штампи («нова людина», «світле завтра», «всесвітня комуна», «дружба народів») експлуатували природне прагнення людей до єдності на основі гуманістичних принципів. Сформована на цьому підґрунті «радянська ідентичність» мала досить потужний мобілізаційний потенціал.

Інша річ, що фальшиві інтернаціоналістські гасла в більшовицькій риторичі маскували примітивний російський націоналізм і державний антисемітизм. Простежуючи відмінність (і логіко-теоретичну протилежність) ліберального й націоналістичного дискурсів, російський філософ В.Малахов наголошує на тому, що націоналізм стирає грань між державою й суспільством, підпорядковує суспільство державі. У крайніх варіантах етатизму (соціалізм і фашизм) державний контроль над суспільством набуває всеохоплюючого характеру. Починаючи з 1934 р. Й.Сталін однозначно узяв курс на побудову квазінаціональної держави, що спиралася на політичну й культурну гегемонію росіян. Найбільш виразно цей принцип виявився у запровадженні колективної провини та депортаціях цілого ряду неросійських народів, в антисемітизмі, прихованому до війни і явному після 1948 р.¹² Матеріали серії «Реабілітовані історією» містять чимало прикладів того, як уже у 1939 р. в радянській Україні чітко виявилася лінія на вигнання з органів НКВС співробітників-євреїв і на особливу жорстокість у катуванні євреїв-арештантів¹³.

1937-й рік був межею, за якою підставою для репресій ставали вже не якісь конкретні дії (чи відповідні підозри), а проста належність до певної категорії населення за етнічним принципом. Першими об'єктом розправ стали етнічні поляки, яким інкримінувалася діяльність на користь іноземних розвідок. Надалі за цією ж матрицею було проведено «грецьку», «німецьку», «латиську» операції. Лише з серпня 1937 по листопад 1938 рр. за «національними лініями» було засуджено 335 157 осіб, у тому числі до розстрілу 247 157 осіб (73,66% від загальної кількості засуджених). Процент розстріляних за «польським» наказом був вищим за середню цифру і становив 79,44% від числа засуджених¹⁴. УРСР у «розстрільних» списках незмінно займала першу позицію: за даними, наведеними американським дослідником Т.Снайдером у резонансній книзі

¹¹ Пивоваров Ю.С., Фурсов А.И. «Русская система» как попытка понимания русской истории // Полис (Москва). – 2001. – №4. – С.47.

¹² Малахов В.С. Национализм как политическая идеология. – Москва, 2010. – С.144, 160, 172.

¹³ Див., напр.: Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн.1. – С.409–411.

¹⁴ Кузьменко В.В. Міжнаціональні відносини в радянській Україні (1917–1939 рр.): правові аспекти. – Одеса, 2009. – С.701–703.

«Криваві землі», з 681 692 смертних вироків, винесених під час Великого терору, на Україну припадає 123 421, і ця цифра не враховує уродженців УРСР, розстріляних у таборах¹⁵.

Матеріали серії переконливо свідчать про те, що, як зауважують члени редколегії тому «Миколаївська область», «сталінська машина терору і репресій не знала перепочинку. Не встигала закінчитися одна «блискавична операція» проти «ворогів народу», як у кабінетах НКВС готувалися інші»¹⁶. Оскільки винахідливість органів держбезпеки не знала меж, жодна людина не могла почуватися в безпеці. Не тільки минула діяльність, причетність до українських національних партій чи до опозиції, але й необережно сказане у вузькому колі слово могло стати «підставою» для арешту і навіть розстрілу.

Антиукраїнське вістря сталінських репресій часто пояснюють із позицій патологічної ненависті Й.Сталіна до українців – до такої міри, що він би охоче виселив їх подалі, якби їх не було так багато. Цьому диктаторові дійсно були притаманні не зовсім зрозумілі фобії відносно нібито особливої прихильності українців до Польщі Ю.Пілсудського, принаймні ймовірна перспектива «втрати України» пов'язувалася в його уяві саме з цим діячем. Але якщо розібратися по суті, то Й.Сталіна лякала не стільки наявність агентури Ю.Пілсудського в УРСР, скільки недостатня, з його погляду, готовність верхівки КП(б)У виконувати спущені згори директиви. Імовірно, він не міг пробачити українському радянському керівництву власної поразки на IV конференції КП(б)У в 1920 р., коли обраним виявився зовсім не той склад ЦК, який було доручено забезпечити Й.Сталіну. До того ж йому постійно здавалося, що хліба з України можна викачати значно більше, ніж вона давала насправді. А тому й розмах репресій проти республіканської партійної верхівки був безпрецедентним. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом партійної організації УРСР у червні 1937 р., 56 були звинувачені у «ворожій діяльності». З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, загинули всі 9 членів оргбюро. Загалом же з 69 членів і кандидатів у члени політбюро, які протягом двадцятиріччя (з 1919 по 1939 рр.) входили до його складу, було репресовано 46 осіб¹⁷.

На сьогодні можна констатувати, що як масштаб сталінських репресій, так і та організаційна машина, яка їх здійснювала, досліджені досить ґрунтовно. На тлі величезної кількості різнопланової літератури виділяється колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні в XIX–XX ст.: Історичні нариси». «Розвівши» терміни терор і тероризм, автори пов'язали перше поняття передусім із легітимним насильством держави і простежили застосування терору в політиці радянської держави протягом усього її існування. Вималювалася жахлива картина створеного системою державного насильства занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості, девальвації цінності людського життя. Побудована на ірраціональних засадах система була позбавлена стимулів саморозвитку й об'єктивно приречена на колапс державного управління.

¹⁵ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – С.118.

¹⁶ Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн.1. – К.; Миколаїв, 2005. – С.5.

¹⁷ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.72–73.

Не можна, однак, не звернути увагу на те, що хоч географія терору і логіка каральних акцій у літературі детально простежується, дослідження сталінізму як історичної аномалії ще не набуло завершених обрисів. Неможливо зрозуміти масштаби державного терору поза загальним контекстом феномену сталінізму як заздалегідь приреченої на поразку спроби реалізувати у відсталій країні утопічну модель модернізації без ринку й ліберальної демократії. Цікавий здогад щодо іманентно закладеного в ній надмірного радикалізму американський радянолог С.Коткін пов'язує з тим, що ця модель мислилася як більш «модерністська» порівняно з тогочасними неотрадиціоналістськими західними моделями: сталінізм як цивілізація не витримував надмірної ваги більшовицьких економічних і культурних проєктів та в передчутті неминучої поразки вдавався до всеосяжного терору¹⁸.

Сьогодні тверезо мислячі російські аналітики вже готові визнати правоту послідовного опонента комуністичного режиму Р.Пайпса, який убачав у Росії й СРСР зразок невірно обраної моделі розвитку («a misdeveloped nation»). Корені «російської помилки» А.Зубов відшукує у XV ст., коли самоізоляція від західного світу обернулася хронічною зневагою до людини, її прав, гідності, життєвих потреб. Надалі, у ході очевидної негативної соціальної селекції, у країні було цілковито зруйновано тканину нормального соціального життя¹⁹.

Цілеспрямовано винищувалися найбільш активні й принципові люди, решта звикала до «виживання поодино». Система заохочення доносів розбещувала найменш стійких можливістю соціального просування і матеріального забезпечення за рахунок сусідів чи колег. Людина зі зруйнованою в такий спосіб психікою вже не могла зупинитися, шукаючи самовиправдання в посиленнях на зовнішні обставини. Конформізм та лицемірство ставали стилем життя.

Цінність таких масштабних проєктів, яким є серія «Реабілітовані історією», насамперед і полягає в тому, щоб застерегти від повторення подібних сценаріїв. Уміщені в ній документи вчать бачити в безпрецедентному масштабі репресій не стільки злу волю тих, у чийх руках опинилися важелі управління, скільки закономірний наслідок соціальних збурень, які спочатку поляризували, а потім і деморалізували соціум, позбавивши його нормальних стимулів розвитку. Традиції цивілізованого співжиття легко піддаються руйнуванню «дощенту», але для їх відтворення на новій основі інколи й століття виявляється замало.

Із погляду етики вагу здійсненої роботи переоцінити неможливо – вона застерігає від надмірного радикалізму усіх любителів «політичних реваншів». Наукова цінність безпрецедентного за обсягом і насиченістю масиву інформації, що міститься у томах, теж не підлягає сумніву. Хоча й не варто, на наш погляд, плекати надії на те, що на цій основі нарешті вдасться виявити поіменно всіх репресованих і навести відповідні цифри у загальноукраїнському масштабі. Адже персональні довідки складалися за сучасним адміністративно-територіальним поділом (навіть місце народження вказується за цим принципом). А коли людей арештовували, територіальний устрій був іншим. Отже, не виключені пробіли, повтори й т.п.

¹⁸ Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. – Berkley, 1995.

¹⁹ Зубов А.Б. Россия: продолжение истории? // Полития (Москва). – 2011. – №3. – С.29.

Уведення в активний науковий обіг величезного документального матеріалу і не меншого за обсягом масиву спогадів ставить перед майбутніми дослідниками сталінізму ще одну важливу проблему – відповідності реальної картини державного терору тому образу, який склався про нього в масовій свідомості. Адже не секрет, що, особливо напередодні краху СРСР і в перші роки після цього, цифрові показники щодо репресій часто наводилися довільно. Не доводиться вже говорити про непоодинокі випадки застосування формули «необґрунтовані репресії» до осіб, що скоювали цілком реальні злочини.

Революції, як правило, призводять до наслідків, протилежних очікуванім – ця давно зафіксована істина багаторазово підтверджена світовим, у тому числі й українським, досвідом. Вона має застерігати політиків від бездумного революціонаризму, а істориків – від спокуси пошуку простих пояснень.

In this article author attempts to make the theoretical and methodical analysis of information array of USSR state terror system by the book series "Rehabilitated by the History". Author offers his own reflections regarding Stalinism phenomenon and his repressive politics essence by the focusing the attention to the mechanisms of social engineering and ethnical selection. Eventually, they led to devaluation of the human life value and to millions of victims.

